

bizkaiko urien sortzea

Jose antonio arana

Jai aundiak ospatu dira urton Gernikan, uri au jaiο zanetik seireun urte dirala-ta; antolatuak beintzat asko dira, eta aundikeriz beteko jaiak, danak ospatu ez badira be. Gernikarra naiz eta burrundada ori barru-barruan, munean sartunda daukat: sor-lekua dot eta agaitik maitia uri au.

Zergatik ospatu ez bere sortzearen oroipena? Jaiotzak eta euren urteurrenak ospatu bear dirala diñoskue. Bai, danak argi eta garbi dagozanian! Baiña Euskalerriko Kondairak ez dauko argitasun aundirik Erdi-Mendean; eta gure billariak argia biztu ezkerο, ez dira danak argi topetan. Negargarria da, benetan, baiña negarrak ez dituz gauzak garbituten, begiak itsutu baiño.

DON TELLO, GAZTELAR SORTZAILLEA

Zer dala-ta jai orrek antolatu, ba? 1366-ko Jorraillaren 28-an Don Tellok, Bizkaiko Jaunak (?) sortu ebalako uri barri bat: Gernika. Orretarako Lumotik lurralde aldendu ebazan, len, irurogetasei urte ariñago, Lopez de Haro-ak Begoñatik Bilbo-ko uri barria aldendu eban legez. Lurralde zizaldetik beran menpera eroan ebazan Don Tellok lurraldeak, eta erriko semeai kendurik, kanpotarrai eskubidea emon. Gizonari buruz, osterera, euskeldunak erdeldundu. "Euren baimenagaz" diño erri-barri agiriak, "con placer de todos los bizcainos". Baiña lengo eta oingo erriyen baimena antzerakoa dala deritxogu!

Dana dala, uri barri bat sortu zan eta oroigarria dala egite au, baita eskergarria be, deritxoe. Ez bazan orduan Gernika sortu, ez gendula eukiko gaur emen uririk esan nai deuskue? Emen zan Gernike, urira biurtu orduko; eta, ez dira gaur uri aundiak (Barakaldo, Basauri, eta abar) iñork sortu bakoak?

Egiñak eta egillea ospatu dira Gernikan. Don Tello sortzaillearen oroimenez, oroitarri sekulakoa jarri dabe gernikarrak edo euren agindariak, iñork agindu barik egin badabe, be. Gai onetan be danak batera ez gatoz. Emen be, ez ote dagoz danak argi ba? Don Telloren barri batzuk emoten noa, ez da Gernika bakarrik berak sortuniko uria-ta: Markiña, Elorrio eta Gerrickaiz be bere egunetan sortunikoak dira.

Baiña Don Telloren bizitza ondo ulertzeko ariñagotik asi bear dogu Bizkaiko Kondaira, antxiñatik datoz. Gaztelarrak egiñiko alegiñak Bizkaia beraganduteko-ta. Urrengoenak aitatu daiguzan emen. 1288-ko egunetan Santxo IV-gnak. Lope Diaz de Haro, Bizkaiko Jauna, eraill eban eta orren ondoren Jaurerri au menpetu. Gaztelar errege au il zanean, 1295-an, zapaldia amaitu zan eta bizkaitarren estatusunak aldendu, Bizkaia barriro bere erara jarririk. Jaurerria, izetex, Maria Diaz de Haro-na zan, bera zan erailniko Loperen alaba-ta. Baiña, euskaldunen legedian andrak daukezan eskubideak azturik, Bizkaiko Jabetza eskuratu eban Diego Lopez de Haro-k, Bilbo 1300-an sortu ebanak. 1310-an il zan Jaun ori eta orduan ongi jarri zan Jabetza Maria Diaz de Haro-n eskuetan. Don Juan, Alfonso X-en semeagaz ezkontuta egoan eta ezkontza ortik jaiota euken seme bat, aita legez Juan izenez,

baiña "El Tuerto" zeritzana. Bizkaiko Jaurerriren Jabetza ondo-
retu eban gurasoen eskuetatik, baita ere beste gaztelar uri eta erri
batzuen jabetza be. Alfonso XI-en gurasorde be bazan, umezurtza
zan gaztelar errege ori-ta. Ordain eta esker bearrezkoak emon
eutsazan errege onek!: janketa batera deitu eta, bertan, jai eta
abesti artean, eraill eban gure Bizkaiko Jauna 1327-an. Baiña zo-
rionez, ez zan Bizkaia oingoan gaztelaratu berrogei urte ariñago
legez, an egoan Maria Diaz de Haro, illaren ama, bizkaitarren
eskubide eta legediak zainduteko-ta.

Baiña ez egoan lasai gaztelar erregea berezkoak okertu barik.
Orduko bereganatuta eukan errege orrek emaztorde bat, Leonor de
Guzman, bere egizko emaztea aldetuta. Bide oker orretatik jaio
zan Don Tello, gero Bizkaiko Jauna izango zana. Bizitza bai
emon eta kentzeko be ez eukan gaztelar orrek eragozpenik; erriak
azpiratuteko be ez. Olan ba, 1334-an, Bizkaiko Jabetza indarrez
kendu eutsan Alfonso XIgnak. Maria Diaz de Haro, benetako
Jauna zanari. Baiña, geyenetan, txarto etorriak txarto eskuratuten
dira eta, andik ille batzuetara, ostuniko Jabetza utzi bearra jaso
yakon. Jaun El Tuerto-ren alaba bat jarri eben bizkaitarrak euren
Jaun: Maria Diaz de Haro II-gna., bere amuman izena eukena.

Orduntxe agertu zan Haroko Jaunaren azkena ze, andra au
Juan Nuñez de Lara-gaz ezkondata egoan lez, Bizkaiko Jabetza
Haro-ko Etxetik Larako Etxera biurtu zan. Egun auetan, 1350-an,
Jabetza bi asi ziran batera: batetik *Pedro Krudela*, Gaztelako erre-
gea, eta bestetik, Nuño de Lara, Juan Nuñez eta Maria Diaz de
Haro-ren semea. Gure Nuño sei urtedun umea zan eta Krudelak,
au ikusirik, erabagi eban nundik errege jo Bizkaia menpetuteko:
amurru aundia euken, benetan, gaztelarrak gai onetan. Baiña orain
be bizkaitarrak aurka jarri yakozan eta Don Pedrok ez eban
bete bere naia. Andik urte batera il zan Nuño, zortzi urteduna, eta
alan jarri zan Bizkaiko Jabetzan bere arreba nagusia, Juana,
1352-an. Eta emen yatorku Don Tello, len aitaturunioa, Bizkaiko
Jaun izan nairik: 1353-ko Dagonillan emaztetu eban Segovian
Juana de Lara. Begitu zelan, gaztelaraz, jarri zan Don Tello
Bizkaiko Jabetzan.

Baiña benetako Jabetza eskuratuteko bizkaitarren baimena
zan bearrezkoa, eta orretarako merituak izan bear: or be bide
erreza billatu eban Don Tellok. 1355-an gaztelar erregea alegindu
zan Bizkaia gudaz menpetuten. Eta Don Tello bere Jabetza jabo-

teko, eta Abendañoko Joan bizkaitarren alde egiteko, Don Pedron aurka jarri ziran, eta bera eta bere gudarozteak ondatu ebezan bai Gordexolan bai ta ere Otxandion (1). Bere Jaurerri alde egini-ko egite bakarra au ete zan nago! Dana dala, bizkaitarren gogoia irabazi, ta gaztelaratu zan bariro Jaurerriko gaiak utzita. Baiña bizkaitarrak Jaunaren beltzekeriak ikusirik asi ziran bariro gogo txarrez Jabetza au ikusten. Etsaitasun au benetan gorrotatu zan Don Tellok Abendañotarra eraill ebanean, 1356-an, Bilboko Arilza torrean. Bizkaitar onek lotsagarritu eban zaldi-kirol estualdi baten eta orregaitik zan Don Telloren gorroto gorria (2). Olan, ba, Don Tello bere Jabetzatic aldatu eben bizkaitarrak eta or geratu zan bere Gaztelako uri eta erriakaz, Bizkaitik kanpora egotaldi batzuk egiten.

Don Pedro gaztelarrak gogo barruan eukan bizkaitarren azpitik urten eban eguna eta zur egoan noiz edo noiz bere naia betetako, au da, Bizkaia menpetuteko. Baekian gudaz gaiztoak zirala bizkaitarrak eta guda bitartez ezala erreza arek menpetutea. Zapokeriko bide artu eban orduan: 1358-ko ilbeltzian Sevillara deitu eban Don Juan, Aragoako errege-semea. Morroi au Don Telloren koñatua zan, Isabel de Lara-gaz ezkondua zegoan-da (3). Bere ametsak eta gogoak argi dirautsoz Krudelak Don Juaneri: Don Tello eraill eta gero Bizkaiko Jaurerria aragoatarrantzat izango dala. Orretarako bere laguntasuna be bearrezkoa izango dala dirautso. Don Tello Agilar aldetik ebillen orduan eta ara joan zan Don Pedro asmatuniko obena bukatzen. Baiña Don Tello be zur egoan eta erdi-anaia Agilarrera eldu orduko iges egin eban Bermeora eta andik, txalupa batean, Iparraldeko Baionara.

Eziña ikusirik, lurraldera itzuli da don Pedro. 1358-ko Bagilla zan. Andik egun batzuetara Batzarra zan Gernikan. Eta ara doa Don Pedro, Don Juan aragoatarra lagun. Lagun jarriten dira bizkaitar artean eta Don Telloren utsunea betetako Don Juan eskeintzen dau gaztelarrak bizkaitarrari. Baiña Batzarrak ezetza emoten deutse eta Bilbora doaz biak: an jazo zan astokeri negargarria ona izango litzake ixildu... baiña ez!: lenago be Don Tellok eginikoa zabaldu dogu-ta. Zubialdeko torrean eraill dau Don Pedro bere laguna, eta leiotik kalera jaurti dau gero. Bizkaitarrak ikeratuteko? Ez zan olakorik jazo! Bizkaia Jaun barik dago, Don Pedrok, arrotuta, baietz uste badau be! Eta Jaun barik zan Bizkaiko Jaurerria egun aretan, ze, urte batzuk zirala, benetako Jauna, Larako

Jauna be erail eban Don Pedrok. Orregaitik, Don Tello barriro Jaurerrira etorri zanian (1366-ko Jorraitlak, 14) baekian ezala bera Jauna, emaztea ilda egoen-da. Orregaitik bearrezkoa zan bizkaitarrak atzipetu eta, orretarako, bizi-itxura emon eutsan ilniko emazteari: bera kanpotik zan artean Juana giltzapian egoala esanik, barriro agertu zan Burgos-en “Juana”-gaz batuta. Eta etxeratu be egin eban emaztorde ori. Olan gauzak “argituta”, Bizkai aldetik agertu zan eta, Jorraitleko 28-an, Orduñan egoala, Gernikan uria sortu eban. Uri-barri agiria edo “carta puebla” badago, bai. Baiña onartu ebezan bizkaitarrak bertan erabaginiko ondoreak? Emon eben bearrezko baimena (4) uri au sortzeko? Gerotxoago, Urrilleko 4-an Gerrikaiz uria sortu ebanian, ez eben bizkaitarrak sortze ori onartu, ikusi ebelako ez zirala danak argi Don Telloren egitetan (5). Urtiak zirala euken bizkaitarrak alde-tuta Jaun ori, eta orain, zoritxarrez, izen ona be galduta eukan. Ez ziran ba, ez, danak argi eta garbi 1366-ko Jorraitlean (6).

Dana dala, or dago Gernika uri eginda, eta bertan jarrita Don Tellori eskeiñiko oroitarri sekulakoa.

ELEIXATEAK ETA URIAK

Antxiñako Bizkaiaren mugak oingoak baiño laburragoak ziran. 923-an Fernan Gonzalez, gaztelar Kondeak, idatziniko agiriak diño: “De ribo de Galharraga usque in flumen Deva, id est tota Bizcaia” (Galharraga erreka-tik Deba-raiño, au da Bizcaia osoa). Durango inguruak (1628-an (7), eta Enkartazioak (8) gaiñeratu ziranean, Bizkaiaren eremua oingo erara eldu zan, gitxi gorabera. Baiña orain baiño zabalagoa iñoiz izan zan (9) ze lurralde batzuk galduta daukaz-da:

- 1471-an Castro Urdiales
- 1480-an Villaverde
- 1489-an Aramaioa
- 1491-an Laudio
- 1820-an Linpias eta Colindres.

Baiña galtze onekaz ez eban kalte andirik izan, 1785-an Oroz-kok emon eutsazan 105 kilometro-ta (10). Lurralde guzti onek politikako gaietan batasuna euki baeben be, iñoiz be ezeben lege arloan batasunik izan. Enkartazioak Abellanedan, Sopusuerta aldean,

euren batzarrak eukezanak, 1394-ko Lege Zarragaz zaituten ziran. Durango eta inguruak, Gerediagako zuaitz pean euren batzarrak eukezan eta 1150-an errege napar batek emoniko Legea zan aren burua. Antxiñako Bizkaia, Gernika inguruan apurka-apurka egiñikoa, 1342, 1452, eta 1526-ko Lege Zarragaz ebillen.

Lurralde onetan, erriko arimatik sortuniko legeak izan ziran beti zuzendariak ("volksgeist" dirautsoe lege onei alemandar legejakintsuak). Lurralde onetan —diñot— XII-tik XVI-raiñoko mende barruan uri barri batzuk sortu ziran: euren sortzailleak emon eutsezan gaztelerazko uri-aginduak eta sortu ziranetik ona gaztelerazko legedia euren barruan bilbatu da (11). Onek dira Bizkaiko uriak eta euren sortzaille eta jaiio-urteak:

Mende	Urte	Uri	Sortzaille
XII	1150	1—Durango	Naparroko Santxo VII-gn.
	1199	2—Balmaseda	Lope Santxez de Mena
XIII	1229	3—Orduña	Lope Diaz de Haro
	1236	4—Bermeo	Lope Diaz de Haro
	1287	5—Lanestosa	Lope Diaz de Haro
	1299	6—Plentzi	Diego Lopez de Haro
XIV	1300	7—Bilbo	Diego Lopez de Haro
	1304	8—Otxandio	Diego Lopez de Haro
	1322	9—Portugaleta	Maria Diaz de Haro I
	1325	10—Lekeitio	Maria Diaz de Haro I
	1327	11—Ondarru	Maria Diaz de Haro I
	1338	12—Billaro	Juan Nuñez de Lara
	1355	13—Markifia	Don Tello
	1356	14—Elorrio	Don Tello
	1366	15—Gernika	Don Tello
	1366	16—Gerrikaitz	Don Tello
	1372	17—Ermu	Don Juan
	1375	18—Miraballes	Don Juan
	1376	19—Mungia	Don Juan
1376	20—Larrabetzu	Don Juan	
1376	21—Erregoití	Don Juan	

Uri onen sortzean dauko Bizkaiko Kondairak bere txatalik goratsuena. Orregaitik gai oneri buruz lerro batzuek azken bear dogu.

* * *

XII garren mende erdialderaino ez eben bizkaitarrak ezegutu euren lurraldean uririk: ez ziran Bizkaian uri-batzarrak, erri-batzarrak baiño. Erbestean olako uriak zirala eun urte be ba ziran, baiña nekez barri onek antolatu ziran gure artean; Gipuzko aldean, ostera, errezago sartu ziran Gaztelako oitura onek, erri onen indarra benetakoa zan emen-da. Orrexegaitik Gipuzkoko uriak lenagokoak dira Euskalerrian. Urietako bizimodu barri au Durangon eta Balmasedan lenbiziko sortu eta antolatu zan: uri biok XII garren mendean sortu ziran eta biak Bizkaiko Jaurerititik kanpora, Enkartazioak eta Durangoko inguruak eziran ondiño Bizkai aldekoak-eta: argi zan, ba, sortze onetan erbesteko legedia. Urren-go Bizkaiko uria Orduñan jarri zan, XIII garren mendean, Euskalerriko mugak ur zituena. Atzenez, 1236-an, Bizkaiko ingurua idigi zan eta Gaztelako uri legedia eta bizimodua sartu ziran Bermeon. Begiratu daigun banak zirala Gaztelako eta Euskalerriko uriak: arek bortuan sortunikoak ziran, lurak jendeztatu eta eutsiteko (12); onek urituniko erriak, uri biurtu orduko erria an egoanda. Ea eta Bermeon gagozan, bertako gizon ospetsu batek erderaz esanikoa aitatu bear dogu gai oneri buruz:

Mira a Bermeo cercado de maleza
cabeza de Bizkaia y sobre el puerto
los anchos muros del solar de Erzilla
solar antes fundado que la Villa (13).

Argi diñosku uria beranduago sortu zala Erzillaren etxea baiño. Onek uriak, bata edo besteagaitik sortunikoak, ez ziran Bizkaian jarri berez jaiota, eta orregaitik zeo-zer-en aurka jarri ziran bertoko legedia eta politiko batasuna apurturik; nonork diño legez (14) uri onek ziran sortzean, "enquistaciones urbanas en la primitiva Vizcaya popular de las anteiglesias". Gai onetan berdintza argiagoo izateko, gogoratu daigun uriak orduan itxiak zirala, au da, esidunak, ormak sarratunikoak. Ormetatik kanpora zan lurraldi orma bakoa, "lur laua" deritxoguna, ez dana zelaia zalako, andarri bakoa zalako baiño. Oiturazkoa zan orduan Bizkaian, eta Euskalerrri guztian be, "lur laua", eta uri-itxiak, Labairuk diño legez (15) bizimodu barria zan garai aretan, gero 1526-ko Lege Zarrak alako legeak euki arren.

Lur lau onen auzoak eukezan lege-batzarrak eleiz ateetan, au da, eleizatik urtekeran aren inguru edo aurrean: Henao Jaunak (16)

aitatuten dauz "eleixateak" eta gure izketan be egunaro darabilgu "eleixalde" itza, ordutik ona bizirik erri izkuntzan gordeta. Berton, Gernikako inguruan dago Erregoiti, 1375-an uritunikoa: ba, bertan banatuten dira itz eta leku bi: "eleixalde" goi aldean, eta "uri" be aldean. Elexateak ziran, ba, lur lauaren buruak.

Antxiñako Bizkaiko elexateak eukezan bakoitxak bere ordezkoa Gernikako Batzar Nagusietan (17). XV garren mendean ondarrerarte batzar onetara sarbide zabala zan, au da, erri guztiak eukan mintzabide ta aburua. Baiña garai aretan, Bizkaia gaztelaratu zanetik ona, galdu zan erriaren askatasuna eta antxiñako batzarrak galdurik Rejidoren eskuetn geratu zan agintaritza. Antxiña baserria bazan euskaldunen nekazaritzaren eta bizimoduaren biotza, uriak sortu ziranetik onek artu eben nausitasuna. Erromatarren denporetan be ezagutu genduzan Euskalerrian "villa" batzuek: "dominus" zan orduan jabe eta bere ordezkoa "villicus"; onen etxe inguruetan beste etxe batzuek be jarri ziran, danak baten menpean. Orduan asi ziran lenengoz arrituten gure asabak eta ordutik ona dotaz eleixateak eta uriak burruka. Baiña ezin-ikusi onek ez ziran gure asaba artean jaio urietan etxeak batuten ziralako; eretz onek ez eban ekarri prolemarik. Aurkatasuna sortu zan izpiritu barriagaz batera: instituzio barriak, legedi barria, goitik berakoak ikusirik arrituta geratu ziran, bai, orduko euskaldunak.

Gure errien aldakuntza eta urien gara ondo be ondo ikusi eta erakutsi dausku Karo Barojak (18), batzuetan erromatarren alde larregi egiten badau be, esate baterako, toponimo gaietan. Aren gainera gauzatxo bi esan gura neukez gure onomastikaren buruz. Garai aretan, etxe geienak beetxeak ziran, au da, mailla batekoak, eta etxe-gaiñak zur edo lastozkoak; agaitik ziran erreketak ugari, kezuloak edo tximiniak be eziran etxeetan jarri XIV garren mendean ondarrerarte-ta. Orregaitik, arrizko ormak eta teillazko gaiñak ipiñi ziranean, barri agertu ziran gure asabaren begietan eta ango semeak ordutik ona abizenez daroe "Ormaetxe" edo "Tellaetxe". Olan ba, apurka apurka, aldatu yakuz gure uriak (irriak, hiriak) asko be sendoagoak eta bizirik dagozan toponimoak diño legez, arresiak ondo zainduak (19).

Euskal errietako arauen jatortasuna ez dago azalean barruan baiño: instituzioak, legedia, gizarte arazoak, bizi modua, eta abar. Eta arlo onetan gertatu zan koskarik aundiena gaztelaraz sortu ziranean uri barriak. Jaun sortzailleak ez-ziran euskaldunak, gaz-

telarrak baiño; erbesteko prolemak eukezan, ba. Problema onen erabagi bat zan uriak sortzea, Rekonkistan jabetuniko lurraldiak zainduteko. Argi diño PEREZ DE URBEL-ek (20) "yermo foramontano"-ren sortzea irazkindukeran: Alfonso I-ak egin eban erasoaldian ondorea zan bortu au ze "omnem illam terram eremavit", au da, bortu au sortu eban muga lez ipinteko. Makiña bat gizon agertu ziran, ba, iparraldeko mendietan errege arek ekarrita eta ango jendetza geitu zan lurrak gixituagaz batera: premiña barri bat erne zan, ba, Gaztela aldean, au da, lurrak banatu bearra. Olako premiñarik ezan iñoiz be igerri Bizkai eta Araba aldean, ze "a suis incolis reperiuntur semper esse possessae" (erritarrak ziran lurraldi onek betitik da). Baiña mendiak utzirik, apurka apurka, joan ziran gaztelarrak barriri bortua jendeztatuten eta ango lurrak banatuten. Orduan sortu zan urien bearrizena: len esan dogu lez, lurralde barriak zainduteko. Urien sortzeak, ba, gudagaz zer-ikusirik ba dauko (21). Olan ikusten dogu zelan, Gaztela zabaldurik, sortu ziran uriak: Leon (1017), Najera (1076), Sepulveda (1076), Sahagun (1085), Logroño (1095), Miranda (1099) eta abar. Urietako bizi-modua be uriekaz nastu zan eta erne ziran eginbear barriak. Laster, ba, XII-garren mendean, onuradunak ziran urien sortzeak, salerosketak, lantegiak eta azokak zirikatuta. "Polos de promocion" antxiñatik yatorkez, ba eta andik ona Gaztelako uriak eta "emoniko" fueroak batera ebiltzan. Lenengo azoka-baimenak Alfonso X garrenak emonikoak dira, diru bearra euken errege onek-ta. Idaztegun batzuk ezegunak doguz: Sevilla 1254-an, Badajoz 1258-an, Alcaraz 1268-an, Cadiz 1284-an, Talavera 1294-an, eta abar (22). Lenengotan guda bidez sortu ziran uriak orain sortzaillen premiñak jarriten dauz. Inguru onetan bizi dira gure Jaunak Gaztelan eta onek ikusi eta ikasi ta, sortu ebezan gure uriak. Bizkaian ez dago Rekonkistarik eta lurraldiak jendeztuteko premiñarik be. Orregaitik "karta puebla"-k ez dira emen jatorrak, ez bearrezkoak.

Naparran be oartu eban Arturo Kanpionek: "Aragoa eta Gaztelaruntz . . . uriak gitxi eta estuak dira . . . baiña Euskalerrian besteriko fenomeno agertzen yaku: uriak txikitu eta batera ugaritu; . . . euskaldunen berezko bizi-tokia, aldeko gora berak aurka ez dagozarian beintzat, baserria da eta, geienez, errixka" (23).

Baiña euskal errietako arauen aurka ez dagoz bakarrik urien azalak, uriak egin ebezan alegiñak lur laua menperatuteko baiño.

Gaztelan “errixken agindariak uriak dira; uria biurtuten da Jaurerria aren mugak arturik” (24). *Bizkaian oster, lur laua da agindaria. Olan oartu dau ORTEGA GALINDO-k* (25): “Españiar urietatik agintzen bada, Bizkaian oster, lur laua da agintaria; lurraldeko bazkunak dauko danean agintza”. *Beste itz batzuekatz diñozku Bonifazio ETEXEGARAI-ek*: “Bizkaiko errien berekizko arauak dira “elexateak”; onek dira sendi guztien batasuna, erri onurak zainduteko. 1845 arte au izan zan Bizkaia jaboteko bide bakarra” (26).

Gaztelan eta Euskalerrian arlo onetan dauan berdiñezak ondore bi emoten deustaz:

- a) *batetik argi dago gure Euskalerrian “betik gorako” demokrazia zala; Gaztelan, oster, “goitik berako” agintza,*
- b) *bestetik, Gaztelako Jaurerriak uriak baiño ez dira (Lara, Haro, Agilar, Zamora, f. a.) eta euren inguruak urien izen eta agintza dauke. Bizkaiko Jaurerria ez da uri bat bere inguruagaz, ezta uri batzuen batasuna be; gure Jaurerria osatuten da lur laua eta uriakaz. Ara geiago: mende ta erdi baten (1487-tik 1630-ra) Bizkaiko Jaurerria osatu eben lur lauako elexateak, uriak aparteko legedia euken orduanda. Uriak eta elexateak bat ziranean ez eban onek onartu uri artean bururik, eta Bermeo “caput Bizcaiae” deituten bada be, ez eben olako bururik orduan izan.*

Politikako arloan, ba, aurka ziran bizkaitarrak eta euren Jaun gaztelarrak: aurrezkoa zan doi-doi onen naia, uriak sortu eta lurraldi zabalak emon, urien bitartez Bizkaia guztia menpetuteko. Jaunen gogo au oartu eban BALPARDA-k (27), baiña beste bidebatetik joteko: danok dakigu Lege Zarra erritik sortuniko legedia zala; Balpardak billatu dau emoniko Fuero bat be:uriak emoniko fueroa eukela ba dakigu bai ta ere eureri Jaunak emoniko lurraldiak ia-ia Bizkai guztia betetan ebela be; baiña uriari emoniko fueroa edo uri arauak ez ebazan onartu bizkaitarrak, urietako auzoak baiño.

Orain esan daikegu Bizkaiko urien sortzea nai ta naiezkoa izan zala. Ez dira berez sortunikoak, politika arazoak eta dirutzaille Jaunak sortunikoak baiño. Olan, ba, Euskalerriko urilegedia eratu barik geratu zan, ez eban euki jaioteko abagunik-eta (28). Eta uriak euskal legediatik kanpora sortu ziran legez, gure

legedia maingurik osatu zan utsune au gazteleraz beterik: gure lege zarra elexateetan eratu zan eta euskaldunen lege-asmoa landara baten legez erriko arazoetan asi zan (29).

Uriak sortzeko zuzu bi aitatu dotaz: politika eta dirua. Baiña zuzu geiago be ba dagoz egite onetan. GARCIA DE CORTAZAR-ek (30) gertaera au oiñartzen dau iru zergati onetan: jendeztatzeko premiña, ekonomizko gararen eskaria, eta batzuetan, auzoko errien lapurreta eta indarkerien bildurra. Bonifazio ETXEGARAI-ek be onexek iru oiñarriak billatuten dauz (31): guda-premiñak, ekonomiareen gora-berak eta urien berezko garak.

Ba dira ondiño aitatu bakoak be. Batzuetan, Plentzin, esate baterako, Lope Diaz de Haro Jaunak emon eutsazan "términos para matar ballenas del agua que corre por medio de Barqueio fasta Portugalete" (Bakio-tik Portugalete-raiñoko ur zabalak baleak atarateko). Baiña elburu onek ezoiak dira bai ta ere Karmelo ETXEGARAI-ek aitatuten dabena (32) Markiña eta Eloorrioko sortzean: bide-lapurren aurka gogortuteko uria. Uri bi onetan au zan bai lenengo elburua, baiña ez bakarra. Aburu onen aurka arin be arin jarri zan UNAMUNO (33): urien sortzea ekonomiareen krisisen ondorea da; krisis onetan Euskalerriko ekonomia, ordurarte baserrikoa, merkantil biurtzen da. Orduan jaio zan sekulako guda nekazari eta merkatarari artekoa, orduan jarri ziran aurka lur laua eta uriak. Beste elburu bat be aitatuten dau Unamunok uri sortze onetan: diru bidea. Uriak Jaunen eskura daroe errez be errez sarreran batuniko zerga edo inpuestoak. Argi dago asmo au sortze-karta batzuetan: "villas en que morasen para nuestro servicio". Ezin dau aburu au Balparda-k ixildu (34) gaztelarren jausaldia onarturik: "Bizkaia zan Jaunarentzat diru bide ugaria eta "urien sortzeak geituten eutsezan irabaziak eta diru ardurak erreztu". Pozik aitatu dotaz Unamuno eta Balpardaren aburuak onek geienetan aurka ebilkuzan-da.

Ala ta guztiz, Unamuno ukatu bearrean nago. Gai onetan bilbotar ospetsu onek esanikoa bere euskal-kalteko tesis barruan dago. Emen be Gaztelan meritua dau antxiñako bizi-modutik atara euskulako. Len ekonomia arloan, eta orain bere gaztelerazko izkuntza emonik gure "basoko" euskera utziña. Unamuno-ren eritziz, len Gaztelako eskutik utzi gendun legeaz antxiñako ekonomia, oin be utzi bear geunke gure izkuntza, Gaztelakoa arturik. Nere ustezko erantzun laburra au da: euskera aurka Unamunok erabilen teoriak ez dauko egunotan indarrik eta argi dago or bide

okerretik jo ebalá. Ekonomi arloan ez ziran etorri gaztelarrak ezer erakusten, ze gure artean egimen nagusia nekazaritza bazan, bá ziran orduan euskaldunen artean itxas-gizon eta arrantzale kemenak, lan-gizonak. Baiña gaztelar baten esakerakaz emongo deusat erantzuna (35): "Euskaldunen bizi-moduari buruz esan daikegu 1180-tik (Durango baiño ezan sortu ondiño, Don Migell, eta bera Naparroko erregeen eskutik) itxas-bizi begiragarria zala". Beste mende bat beteta, 1296-an, sortu zan "Hermandad de las Marismas" deritxoena, eta ordurako bost uri baiño ez ziran Bizkaian sortuak.

Egizko esakera bat be badiño Unamunok: uriak sortu zira-netik ez da euren eta lur lauen arte bakerik izan. ORTEGA GALINDO-k (36) diño lez aurkatasuna da Bizkaian "constante historica", au da, Bizkaiko edestiagaz bat eginda doana: ordurik ona gudan dagoz gogo edo izpiritu bi: euskaldunena, banatzaillea, eta, osterá, gaztelarrena, biltzaillea, Erromako legediatik ikasinikoa (37).

Gregorio MUJIKAK, bere Eibarko uriaren kondairan (38) emoten deusku egun aretako irudi bizi bat: uri ori sortu zanean, lur lauako auzoak ez eben nai bizi uriko orma barruan; ez eben nai euren solo eta landari, lur lauari, uri izenik emotea. Eurek eziran "la villa"; "la villa" barrukoak ziran. Eurek ziran "jurisdicción, tierra de Eibar" baiña eziran "la villa de Eibar". Aburu au Bizkaiko orientzat be balioduna da: bizkaitarrak be ez eben nai euren askatasuna galdu erbesteko bizi-modurantz jorik eta eurek erabagi bako kontrola onarturik.

Ez ebezan, ba, bizkaitarrak onartu uri sortzeak. Uri-barri agirietan argi ziran eskubideak eta betebearrak; ez euken bizkaitarrak eskubide bearrizenik, danak eukezan berez erritik sortuta-da. Zertarako, orduan, uriak? Betebearrak leporatuteko? Olan ikusi eben eregoitiarrak euren eleixatea uritu ebanean Don Juan Jaunak: fogerazioan ondoren euren zergak larregi geitu ziran eta uri arauan aurka jeiki ziran. Batzuetan lengoaz bestera jaso zan; esate baterako, Markiñan: ango inguruetako lurraldiak zainduteko bearezkoa zala eretxi eben gaztelu antzeko uri bat sortu; baiña inguruetako biztanleak urituteko uri barruan aparteko eskubideak bearrezkoak ziran. Fuero au emonaz, bildur-landarea erne zan batera Jaunaren ariman: zer, lur laua eremuturik (ango jentea uritu ezker), aren zergak galduta eukazan. Orregaitik, Markiñako uria sortukeran, bere fueroan argi idatzi eban: "Ez beitez baserritarrak urira bizitzen etorri ez daizan Jaunak galdu aren

petxo eta zergak" (39). *Nortzuk etorri ziran, ba, uri onek jendeztatuten? Erbestekoak, deritxot!*

Bizkaiaren obarirako edo Jaunaren diru-kutxa betetako sortu ete ziran ba Bizkaiko uriak? Nere erantzuna argi dago emonezarrren be. Begitu ostera Bilbo sortu eban Jaunak uri oneri emon eutsan lege zar-kalitezko araua, salerosketako arloan:

"ninguno sea osado de tener compra ni venta ni regatería ninguna en todo el camino que va desde Areta a la Villa de Bilbao".

... Arlo onetan betitik etorken bizkaitarri eskatasuna eta, bear dan lez, ez eben Bilboko sortaillearen araua obeditu. Eta arek gazoniko bidean eta beste bide eta leku guztietan be euren salerosketako askatasuna erabilli eben, Jauna esku utsik utzirik.

Uri eta lur lauaren aurkatasuna doa alan geiturik. Len aita-tuniko uri guztiak sortuta, gaztelarren indarra be geituten doa, Jaurerria Gaztelako erregen eskuetara doanean. Errege Katoliku deritzatenak anditu eben indar biltzaille au eta eurekaz aurkatasun ori izugarritu zan. Azkenez, 1487-ko Bagillaren 22-an Garcia Lopez de CHINCHILLA-ren Kapitulo edo araua erabagi zan: uriak eta lur laua banandu ziran asarre aundiagaz, eta arek Bizkaiko Batzar Nagusietan eukezan lekuak galdu ebezan. Galdu edo utzi? Ze, Kapitulo orren arau baten uriak diño: "Bizkaiko Jaurerriaren Batzar Nagusira urien batek ordezkoa bieltzen badau"

"les sean derribadas casas e non sean más tornadas a facer", "e que el escribano que signare la procuración que pierda el oficio y le corten la mano e que el procurador que aceptase la tal procuración y usase de ella en tal Junta muera por ello" (40).

Gorroto bizia zan, bai, Bizkaian egun aretan.

Eziran ba barriro Gernikako Batzarretara joan Bizkaiko uriak, eta orregaitik 1526-an azkenengo Lege Zarra batu eta idatzi zanean ez eben an eskurik sartu. Bereizte onek irauñ eban mende ta erdi, 1630-rarte. Urte onetan, iraillaren 11-an, Lope de Morales Korrejidore zala (41), izenpetu zan urien eta lur lauaren itunea, Bizkaiari batasuna ekarrena. Baiña batasun au ezan buruzkoa baiña izan, ze urrengo urtean sortu zan barriro urien aurka atzeraldí gorri

bat gatzaren monopolioa dala ta ez dala. Argi eta garbi esan eban orduan Bizkaiko Batzarrak urietako agintariagaitik:

“que eran unos traidores los del Gobierno y todos los de capa negra, que era mejor matarlos y acabar de una vez con ellos y que Vizcaya fuese gobernada por sus verdaderos y originales vizcaínos los caseros de las montañas que no la venderían como aquellos que allí estaban por sus particulares fines y acrecentamientos” (42).

1634-ko Jorraillan sei bizkaitar urkatu ebezan Bilbon uritarrak gorroto au erakutsiaz.

Amaitu ete dira gorroto onek? Arbola txarren sustraiak bizirik dagozan artean, ez.

---

(1) Pedro NOVIA DE SALCEDO: “Defensa Histórica, Legislativa y Económica del Señorío de Vizcaya y Provincias de Alava y Guipúzcoa”, 1851-an Bilbon argitaratua. II garren Tomoan, 290 orrialdeetan. Barri onek artuten ditu, berak dihon lez, “Crónica del Rey Don Pedro”-tik, eta beste edeslarigandik: Garibai, Mariana, Moreth, eta abar.

(2) Pedro NOVIA DE SALCEDO: aitatuniko idaztian (a.i.). Luis Antonio DE VEGA: “El fratricidio de la torre de Arliza”, Euskalerrriaren Alde, 1923-ko irailian, 349 or.

(3) Nuño, Bizkaiko Jauna 1352-an il zana, Juana Don Telloren emaztea eta Isabel nebarrebak ziran.

(4) Alan eskatzen dau, beintzat, Lege Zarrak.

(5) Pedro NOVIA DE SALCEDO: a.l., II Tomoan, 335 or.

(6) Arrituta geratu giñan irakurririk Bilboko izparringi batean (“El Correo Español-El Pueblo Vasco”, 1966-ko Dagonillaren 13) gernikar batek idatziniko lana: Don Tello erdi santu agertzen zan bertan. Ama Birjiñaren zaletasuna agirian ei dauko Don Tellok ze: 1) gernikarrak eliza barri bat egiten asi ziranen 1417-an, Mariari eskeñi eutsen, Don Telloren zaletasuna gomutaturik; 2) uri-barri agirian diñolako Don Tellok: “la bienaventurada Virgen gloriosa Santa María su madre a quien nos tenemos por Señora e abogada en todos nuestros fechos...”. Lenengoari buruz uste dot Andra Mariak ez eukela Don Telloren bearrizenik Gernikan eta Bizkaian zaleak eukiteko. Berrogetamar urte ziran Don Tello Portugal aldean il zanetik gernikarrak Andra Mariaren eleiza asi ebenean eta, nere ustez, Jaun aren oroipenik ez eben eukiko. Bigarrenari buruz, oartu ete dau gernikar idazlari ospetsu orrek esakera ori erabide zala olako idaztietan? Bilboko Fueroak diño: “Virgen Bienaventurada Santa María”. Fuero au berriztu

zanean 1310-an iñoan: "Virgen Bienaventurada Santa María su Madre". Onen gafiñera, zeruko bidea artzeko neiko ete da "Jauna, Jauna" esatea?

(7) Florencio AMADOR CARRANDI: "Documento interesante", Karmelo Etxegarai-eri eskeiñiko omenaldian, 1928, 341 or.

(8) Aristides de ARTIÑANO: "El Señorío de Vizcaya Histórico y Foral" 1885, Barcelona, 205 or. Francisco ELIAS DE TEJADA: "El Señorío de Vizcaya" Madrid, 1963, 14 or.

(9) Jakiña da antxiña Euskalerrri guztiak eukela Bizkala izena. Esate baterako, 1496-an Von Harff alemandarra, Santilagora bidez gure erritik joan zanean, "Pascaien" sartu zan, Lapurdin ondiño egoala. Jaurerri onen izena zabaldu zan Euskalerrri guztiari deituteko. Ez dotaz emen onek lurralde zabalak aitatuten, Bizkaia politiko batasuna eukena baiño.

(10) Jose Angel GARCIA DE CORTAZAR: "Vizcaya en el siglo XV: aspectos económicos y sociales" 1966, Bilbao, 63 or.

(11) Adrian CELAYA E IBARRA: "Vizcaya y su Fuero Civil", 1965, Iruña, 85-88 or.

(12) Ikusi gero Perez de Urbel-en teoria.

(13) Alonso de Ercilla: "La Araucana" XXVII garren kantuan.

(14) Francisco ELIAS DE TEJADA: a. i. 13 or.

(15) Estanislao Jaime de LABAIRU: "Historia General del Señorío de Vizcaya" Bilbo-Madrid, 1901, I Tomoko 397 or, 1526-ko Fueroak ("Fueros, franquenzas y libertades de Vizcaya") I Tituloan, VIII garren arau edo legean diño: "En qué manera pueda el Señor de Vizcaya mandar hacer villa". Baña lege onen ondoren ezan Bizkalan uririk sortuko.

(16) Gabriel de HENAO: "Averiguaciones de las antigüedades de Cantabria, enderezadas principalmente a descubrir las de Vizcaya, Guipúzcoa y Alava, contenidas en ella", 1894, Tolosa, I Tomo eta Liburuan, 238 or.

(17) Ez eban iñoiz euki Bediak, eta Derioko elezateak bere ordezkoa euki eban Gernikan 1688-tik gora.

(18) Julio CARO BAROJA: "Los Vascos" 1958, Madrid, 21-113 or.

(19) Gernikan, esate baterako, ez dogu iñoik be aresirik ezegutu, baiña toponimo batzuetan argi dago antxiñe ba zirala: "Portal de Santa Ana" irakurri dot 1888-ko dokumentu baten.

(20) Fray Justo PEREZ DE URBEL: "Los Vascos en el nacimiento de Castilla" 1945-ko otsailaren 16-an Bilbon emoniko itzaldia, 1946 argitaratua, 5 or.

(21) Alfonso GARCIA GALLO: "Curso de Historia del Derecho Español" 1948, Madrid, 179 or.

(22) Gonzalo SOTO FERNANDEZ: "Antigua tradición ferial española" Interdis-en, 28 gn. zembakian, 1966-ko iraillak 23.

(23) Bonifazio Etxegarai: "La vecindad: relaciones que engendra en el país vasco" RIEV-en, 1932-ko Urrilla Abendua, 547 or. Emen aitatuten dau Kanpionen esana.

(24) Alfonso GARCIA GALLO: a. i. 299-300 or.

(25) Julio ORTEGA GALINDO: "Los Caballeros Corregidores del Señorío de Vizcaya" 1965, Bilbo, 332, or.

(26) Bonifacio ETXEGARAI: a. i., 547 or.

(27) Gregorio de BALPARDA: "Historia Crítica de Vizcaya y de sus Fueros" 1945, Madrid. IV gn. Tomoan tesis au darabil.

(28) Euskalerrrian ba dagoz uri batzuetan erritik sortuniko arauak be: Iruña

eta Gazteizko Auzotasunen Arauak erritik sortuak, ifioren nausitasun barik, de-
ritxoz Bonifazio Etxegarai-ek. Ikusi: a. i. 564 or.

(29) Adrian CELAYA E IBARRA: "Instituciones Civiles de Vizcaya" urton
Gernikan emoniko itzaldia, Bizkaiko Diputazioak argitaratua, 12-13 or.

(30) Jose Angel GARCIA DE CORTAZAR: a. i. 57-58 or.

(31) Bonifacio ETXEGARAI: a. i. 552 or.

(32) Karmelo ETXEGARAI: "Las Provincias Vascongadas a fines de la
Edad Media" 1895.

(33) Miguel de UNAMUNO: "Cuatro reseñas" Idazlan Osoetako VI Tomoan,
308 or.

(34) Gregorio de BALPARDA: a.i. 139 or.

(35) Alberto MARTIN ARTAJO: "Presencia decisiva de Vasconia en las
Empresas exteriores de España" urton Gernikan emoniko itzaldia eta multikopiaz
argitaratunikoa, 23 or.

(36) Julio ORTEGA GALINDO: a.i., 13 or.

(37) Bonifazio ETXEGARAI: a.i., 550 or.

(38) Gregorio de MUJIKA: "Monografía Histórica de la Villa de Eibar"
1956, Zarautz, 6 or.

(39) Jose ANGEL GARCIA DE CORTAZAR: a.i. 60 or.

(40) Adrian CELAYA E IBARRA: "Vizcaya y su Fuero Civil" 88 or. Jose
Angel GARCIA DE CORTAZAR: a. i. 52 or. Pedro NOVIA DE SALCEDO: a.i.
III garren Tomoan, 415 or.

(41) Julio ORTEGA GALINDO: a.i. 81 or.

(42) Teofilo GUIARD: "La Villa de Bilbao" Geografía General del País
Visco Navarro, Bizkaiko Tomoan, 445 or.